

L'APRENENT DE PASTORA

Càpsules audiovisuals i recursos pedagògics sobre la vida dels pastors i els ramats transhumants

Materials educatius per a alumnes de **Cicle Superior** d'Educació Primària i **ESO** (Primer i Segon Cicle)

<u>Índex</u>	Pàgina
1. Introducció _____	1
2. Objectius _____	3
3. Continguts _____	4
Vídeo 1: L'aprenent de pastora	
Vídeo 2: La vida d'una pastora	
Vídeo 3: La vida d'un pastor	
Vídeo 4: La Fira Catalana de l'Ovella	
Propostes educatives generals _____	5
Propostes educatives específiques _____	7
Recursos sobre ramats i pastors _____	13

1. Introducció:

La Tura Llanudes vol ser pastora. Les **càpsules audiovisuals** ens mostren, en format documental, el seu procés de recerca sobre el tema i també com s'organitza per assolir el seu objectiu. Seguint les seves sortides i entrevistes per la comarca del Ripollès, descobrirem diferents aspectes relacionats amb la vida de pastors, pastores i ramats.

Les càpsules audiovisuals són **quatre vídeos** adreçats als i les alumnes. La seva durada varia entre els 10-20 minuts. Si els veiem per ordre ens expliquen la història de la Tura, però també poden veure's per separat.

A les càpsules 2, 3 i 4 van apareixent algunes paraules clau, en forma de **subtítols o de títols**, amb l'objectiu de mostrar i reforçar les temàtiques que s'estan explicant.

Acompanyant les càpsules audiovisuals i relacionades amb els seus continguts, s'ha elaborat un recull de propostes educatives. Poden servir per dinamitzar una sessió a l'aula posterior a la visualització dels vídeos o per aprofundir en punts d'interès més específics. A més, inclou una llista de recursos de suport per a docents (referències de webs, articles, vídeos,...).

Aquests materials poden utilitzar-se també com un complement d'activitats i sortides escolars relacionades amb els animals domèstics, les activitats tradicionals, el paisatge de muntanya i els productes locals.

A la nostra pàgina web <http://www.alt-ter.org/> podreu trobar informacions i recursos diversos sobre educació ambiental. També podeu fer-nos arribar els vostres suggeriments o dubtes i consultar la nostra oferta d'activitats.

Segons els vostres interessos, us podem aconsellar i acompanyar en diverses sortides i activitats (a l'entorn proper a l'escola i/o a la comarca del Ripollès), així com en sessions presencials a l'aula.

2. Objectius:

Objectius competencials generals

- Posar en valor el patrimoni cultural i etnològic per tal de que es respecti i es garanteixi el seu coneixement per part, sobretot, de la població local (àmbit comarcal i demarcació gironina).
- Analitzar paisatges antròpics tenint en compte els factors socials naturals que els han configurat com elements del patrimoni cultural que cal preservar .
- Interpretar el present a partir de l'anàlisi dels canvis i continuïtats al llarg del temps, per comprendre la societat en què vivim.

Objectius específics

- Donar a conèixer com l'ésser humà ha aprofitat històricament i s'ha adaptat a la disponibilitat de recursos naturals per alimentar al bestiar.
- Conèixer, des del vessant etnogràfic i històric, la vida dels pastors i la transhumància del bestiar.
- Revaloritzar l'ovella ripollesa, com una raça autòctona i singular.
- Analitzar com pot canviar en un futur el paisatge de muntanya a causa de la desaparició de l'activitat ramadera tradicional i del canvi d'usos del sòl.

3. Continguts:

- La vida dels pastors a la muntanya: objectes i formes de vida dels pastors de les muntanyes del Ripollès.
 - L'ovella ripollesa, una raça patrimoni del Pirineu català.
 - La transhumància dels ramats: el viatge de la plana a la muntanya
-
- **VÍDEOS:**
 - **Vídeo 1:** L'APRENT DE PASTORA Enllaç [aquí](#)
 - **Vídeo 2 :** LA VIDA D'UNA PASTORA: Enllaç [aquí](#)
 - **Vídeo 3:** LA VIDA D'UN PASTOR: Enllaç [aquí](#)
 - **Vídeo 4:** LA FIRA CATALANA DE L'OVELLA: Enllaç [aquí](#)

 - **PROPOSTES EDUCATIVES i RECURSOS sobre els ramats i els pastors**

Us proposem un recull d'idees i activitats per treballar amb l'alumnat a l'aula. Les primeres són més generals i poden relacionar-se amb qualsevol dels quatre vídeos. Les següents són específiques per a cada càpsula audiovisual, ja que estan relacionades amb els continguts que hi apareixen.

Podeu escollir les propostes que més us convinguin, adaptant-les a les vostres preferències i nivell educatiu.

PROPOSTES EDUCATIVES GENERALS:

- Elaborar un **glossari** de les paraules noves i/o que es considerin importants.
- Fer un **resum** de l'argument i una llista dels continguts bàsics.
- Compartir **informació i experiències** dels alumnes que tinguin relació amb els continguts dels vídeos (animals domèstics, ramats, oficis tradicionals, meteorologia, producció d'aliments,...).
- Demanar als alumnes que busquin imatges relacionades amb **animals domèstics**.
 - Observar la probable **diversitat** d'espècies animals i de sistemes de producció quan posem aquestes imatges en comú.
 - Descriure, oralment o per escrit, les **emocions** que puguin despertar en els i les alumnes.
- Sobre els **oficis tradicionals**:
 - Elaborar una llista (nom i descripció de la feina).
 - Preguntar a familiars o persones de més edat quins eren els oficis més freqüents en el passat. Comparar-ho amb els oficis d'avui en dia.
- Relacionar la figura dels **pastors** amb la cultura tradicional i buscar cançons, contes o llegendes on hi apareguin.
- Comparar imatges passades i presents d'un mateix **paisatge**, per identificar-hi els canvis de vegetació en les últimes dècades. (Podeu trobar imatges del Ripollès a la llista de recursos).
 - *S'observa com els boscos han crescut molt i han ocupat la majoria de feixes i espais oberts (prats). Aquests canvis tenen a veure amb la pèrdua de les activitats tradicionals lligades a la terra (agricultura, ramaderia, forestal).*
- Dinamitzar col·loquis i debats a l'aula sobre **qüestions o temes d'actualitat** relacionats amb els continguts de les càpsules audiovisuals. Es pot fer una recerca prèvia d'informació a partir de notícies, articles, entrevistes,...
 - **Propostes de temes:**
 - Com es produeixen els aliments que mengem?
 - Què vol dir ser sostenibles? Quines maneres de viure hi encaixen?
 - Beneficis de l'agricultura i la ramaderia tradicionals sobre la biodiversitat.
 - Considerem important conèixer i conservar les tradicions locals?
 - Les races domèstiques autòctones catalanes i la seva conservació.
 - Com els ramats poden participar en la reducció del risc d'incendis?
 - Quin valor li donem al paisatge? S'està transformant?
 - La despoblació rural i el creixement de les ciutats.
 - Els canvis en el món laboral i en les ocupacions de les persones.

- El turisme en zones rurals: impactes positius i negatius.
- Reflexió col·lectiva sobre **l'evolució de la humanitat a la Terra**, per prendre consciència dels períodes i canvis que s'han anat produint (a nivell geològic, biològic i cultural) fins avui en dia.
- L'agricultura i la ramaderia defineixen la **revolució neolítica**. Representar, amb paraules o imatges, les diferències entre el període paleolític i el neolític.
- **La vida a la Terra** apareix fa uns 3.000 milions d'anys, a partir de formes unicel·lulars. Explicar amb paraules senzilles el procés d'evolució dels organismes vius i les diferents relacions que han establert entre ells (depredació, parasitisme, mutualisme,...)
- Preguntar quins elements o recursos consideren necessaris per **la vida humana al planeta** (temperatures dins uns límits, aigua potable, aire net i amb oxigen, biodiversitat...), i definir també les possibles **amenaces** (canvi climàtic, contaminació, extinció de certes espècies,...).
- Buscar **mapes del Ripollès**:
 - Observació i estudi de la geografia del Ripollès: cims, valls, rius, municipis, frontera amb França,... per ubicar els diferents punts que la Tura ha visitat.
 - Ubicar-hi les rutes de transhumància (estiu a les pastures del Pirineu, hivern a terres més baixes fins la costa).
 - Calcular distàncies (amb l'escala del mapa) i desnivells (amb les corbes de nivell).

PROPOSTES EDUCATIVES ESPECÍFIQUES:

VÍDEO 1: L'APRENENT DE PASTORA

- En relació amb la **llista** sobre tots els beneficis que suposaria que la Tura es faci pastora i sobre els inconvenients:
 - Resum de la llista de **pros i contres** de la Tura. Algun element us ha sorprès? N'afegiríeu algun?
 - Fer una llista de pros i contres d'algun **projecte personal** relacionat amb alguna cosa que us agradaria fer.
 - **De la idea a l'acció:** Com organitzar-nos per fer realitat el nostre projecte personal? Descriure el procés de recerca: investigació, llistes, contactes i entrevistes, calendari,...
- Fer una llista dels **estris** que recordeu haver vist en la visita al **Museu Etnogràfic de Ripoll:**
 - De quins **materials** estan fets? (*sobretot, fusta. També ferro, fang o banyes*).
 - On els aconseguen? (*Productes locals*).
 - Quins **canvis** penseu que han experimentat amb el temps? (*Menys diversitat, més presència de materials sintètics, molt sovint els estris són comprats i provenen de la producció industrial*).
 - Establir correspondències entre objectes **antics i moderns** (*d'uns esclops de fusta a unes botes de muntanya*).
- Descriure com us imagineu **la vida dels pastors** en el passat i els canvis que pot haver experimentat a la nostra societat.
- **MUSICAR:** buscar la definició (*DIEC: Gravar la fusta amb incisions formant figures*) i relacionar-ho amb els estris que decoraven els pastors (*Collars musicats*).
- Buscar imatges i noms de les **peces de roba** que feien servir els pastors (*samarra, sarró, esclops, barretina, capa de pastor,...*)

VÍDEO 2: LA VIDA D'UNA PASTORA (Gravat a Vallfogona del Ripollès).

- Després de veure l'entrevista, escriure dues coses que hàgiu après i dues que us hagin sorprès.
- Preguntar als alumnes: “En quina **època de l'any** penseu que es va gravar aquest vídeo?”
A principis de tardor (pels colors de les fulles i perquè encara porten poca roba d'abric)
- Resumir les informacions principals que la Dolors ens explica sobre l'**alimentació de les ovelles**. Complementar-les amb:
 - Exemples d'animals **herbívors** (domèstics o salvatges).
 - Exemples d'animals **remugants**.
 - Informació sobre l'aparell digestiu dels remugants i sobre el procés de **remuc o remugament**.
 - Informacions sobre diferents tipus de **plantes** que poden ser consumides per les ovelles: gramínies/lleguminoses, característiques, època de plantació i recol·lecció, part que se n'aprofita (fulles, gra) i com podem conservar-les (farratges secs o fencs, grans de cereals, ensitjats,...).
 - Sabeu què és un **vaiet**? (*Nom popular donat al tancat elèctric per tancar-hi bestiar*).
 - Comparar la pastura en el **passat** (només amb gossos i pastors) i en el **present** (amb tanques i pastors elèctrics).

INFORMACIÓ ADDICIONAL sobre alimentació i transhumància:

Les ovelles són herbívores i remugants, com les cabres i les vaques.

Durant un dia de pastura o també a les menjadores del corral, poden menjar molts tipus de plantes diferents. Com que tenen la boca petita, trien les que més els hi agraden o que més les alimenten.

Durant moltes hores, les ovelles remugaran aquesta herba. Això vol dir que després d'haver-se-la empassat, una part els hi retornarà cap a la boca. Elles l'aniran mastegant, per fer-la petita i barrejar-la amb saliva. Se l'empassen. I torna a pujar una altra boleta de menjar. Moltes vegades.

Tradicionalment, els ramats es mouen durant l'any buscant les zones on hi creix més herba. D'això se'n diu transhumància. A l'estiu pugen a les muntanyes i a l'hivern baixen cap a terres més baixes, on el clima és més càlid.

Abans feien tota la ruta a peu! Amb milers d'ovelles amunt i avall! Allà sí que devia ser importantíssim tenir un bon gos pastor. Avui en dia, la majoria de ramats ja no es mouen tant. I les distàncies llargues les fan amb camions. A més, gràcies a la maquinària, és possible cultivar i assecar herba per poder passar l'hivern a prop de casa.

- Descriure els **canvis estacionals** en la producció d'**herba** pel bestiar i relacionar-los amb els moviments de la **transhumància**.
 - Es pot completar amb **mapes** de rutes transhumants o de **camins ramaders** propers al centre educatiu.
 - De quines maneres **s'adapten els herbívors salvatges** a aquests canvis en la disponibilitat de menjar segons l'època de l'any?
 - *Època de reproducció generalment a la primavera, quan hi ha més disponibilitat de menjar.*
 - *Migracions i moviments altitudinals (pujar o baixar de cota).*
 - *Hibernació a l'hivern, quan no hi ha recursos alimentaris (com fan les marmotes).*
 - *Variacions en els components vegetals de la seva dieta (a la tardor poden menjar les aglans que cauen de roures i alzines).*
 - Com es poden **protegir les plantes** de ser depredades pels herbívors?

Amb substàncies tòxiques i urticants, amb fulles i branques punxegudes (per exemple, tora blava, ortigues, i romagueres).
- A quina època penseu que **s'esquilen** les ovelles? Sabeu com es fa? Podeu buscar-ne imatges.
 - *L'esquilada del ramat s'acostuma a fer a la primavera, quan comença la calor.*
 - *Generalment, primer s'esquilen els ramats de les zones càlides. A les muntanyes és important esperar-se una mica (a partir del maig), perquè si encara fa fred les ovelles podrien posar-se malaltes.*
 - *Abans s'esquilava amb tisores i avui en dia amb màquines elèctriques. Tot i així, cada esquilador té la seva tècnica i fins i tot hi ha concursos.*
- Preguntar als alumnes si coneixen alguna **dona ramadera**.
 - En cas afirmatiu, se li pot proposar de respondre a una entrevista i plantejar-li qüestions relacionades amb la **igualtat de gènere**.
 - **Col·loqui** a l'aula. Es pot introduir amb preguntes com: "Hi ha altres **oficis** que antigament eren considerats **masculins**? Actualment, hi ha dones fent aquestes feines? Què en penseu?..."

VÍDEO 3: LA VIDA D'UN PASTOR (Gravat a Ogassa, Serra Cavallera).

- Després de veure l'entrevista, escriure dues coses que hàgiu après i dues que us hagin sorprès.
- Preguntar als alumnes: “En quina **època de l'any** penseu que es van gravar els vídeos?”

A principis de tardor (comença a fer fred però les ovelles encara són a muntanya, en Martí ens ho explica).

- Resumir les informacions principals que en Martí ens explica sobre el seu **ramat**, els **horaris** de feina i les **tasques** necessàries per cuidar el bestiar.
- A quines pastures està en Martí (d'estiu o d'hivern) i quina relació té això amb les **marques** de les ovelles?

A les pastures d'estiu. Normalment s'hi ajunten diversos ramats. A principis de tardor, caldrà triar-los i separar-los, és important que tots els animals estiguin marcats i siguin fàcils d'identificar, per tal de retornar-los al seu propietari.

- Us heu fixat si les marques d'algunes ovelles eren diferents de les altres? Si recordeu la seva forma, podeu provar de dibuixar-les.
- Imagineu que sou pastors i pastores. Podeu inventar-vos i dibuixar la vostra pròpia marca, que serviria per reconèixer els animals del vostre ramat.
- En Martí parla de corbs i voltors com a possibles **depredadors del ramat** (només es refereix a les cries).
 - Fer una llista de possibles espècies depredadores.
 - Recordar que els voltors són carronyaires. Poden atacar cries vives? (es pot buscar informació al respecte).
- Tipus de **gossos** (d'atura i de protecció)
 - Buscar informació sobre què fa cadascun i imatges sobre les races autòctones catalanes (gos d'atura i Mastí dels Pirineus)
- Segons en Martí, quines adaptacions presenta l'**ovella ripollesa**?
És una ovella rústica, resistent al fred i la neu, acostumada a les condicions de la muntanya.
- **Equipament** per pasturar
 - Què s'emporta en Martí per passar el dia? Què us enduríeu vosaltres?
 - Sabíeu de l'existència del **tirapeu**? Dibuixeu la seva forma.
- **Els collars**. Dibuixar formes geomètriques (amb l'ajuda d'un compàs i un regle) per fer el vostre propi disseny de collar musicat.

- L'APRENENT DE PASTORA -

VÍDEO 4: LA FIRA CATALANA DE L'OVELLA (Gravat a Ripoll).

- Fer un llistat de totes les persones que apareixen en aquest vídeo i les feines que fan.
- Data de la Fira: **Sta Teresa** (15 d'octubre) --- Relacionat amb el moment que els ramats ja havien baixat de les pastures d'estiu.
- Buscar informació i imatges dels diferents membres de la **família ovina** que podem trobar en un ramat d'ovelles
 - marrà - ovella -xai/a - reposició
- Sabeu què és una **raça autòctona**? Buscar la definició.
- Llista de **raças domèstiques catalanes**: *vaca bruna dels Pirineus, vaca de l'Albera, cavall pirinenc, cabra de Rasquera, ovella ripollesa, ovella xisqueta, gallina empordanesa, gos d'atura català, mastí dels Pirineus,...*
- **Productes i aprofitaments** obtinguts dels animals domèstics: *carn, ous, llet i derivats làctics, llana, pell, fems pels cultius, treball als camps o a bosc (bous i cavalls, sobretot antigament)*
 - Enumereu els productes locals del Ripollès que hem trobat representats a la Fira de Sta Teresa: *carn, làctics i bosses de pell.*
- Quins **canvis** creieu que hi ha hagut en el **món ramader** durant les últimes dècades?
 - *Disminució del nombre de pastors i de ramats*
 - *Augment de la mida del ramat (més ovelles)*
 - *Mecanització dels treballs (esquila, munyir, treball de la terra,...)*
 - *Despoblació del món rural i abandonament de terres menys productives*
 - *Envelliment del sector*
 - *Aparició de raças modernes seleccionades*
 - *Augment dels controls i de la documentació*
 - *Pèrdua de poder adquisitiu*
 - ...
- Buscar imatges i informació sobre les dues principals **raças ovines autòctones catalanes**: ripollesa i xisqueta.
(Dibuixos, presentacions, investigació sobre ramats propers)
- **L'ovella ripollesa**: explicar les característiques que ens explica en Miquel.
- Llistat de **qualitats per ser pastor/a**.
 - Creuen que aquestes qualitats són útils per a altres feines?
 - N'hi afegiríeu alguna?
 - Quines reconeixeu en vosaltres?
 - Com es poden potenciar?
 - Imagineu la llista de qualitats recomanades per fer una feina que us agradi.

- La Tura ens resumeix els **valors** de la ramaderia extensiva de muntanya (sostenibilitat, biodiversitat, producte local, tradicions,...).
 - Esteu d'acord amb les seves afirmacions? Per què?
- Buscar què són els **ODS**. Valorar si la feina tradicional de pastor hi encaixa!

RECURSOS SOBRE RAMATS I PASTORS:

- Fotos transhumància: [Enllaç](#)
- Imatges Pirineus Passat i present: [Enllaç](#)
- Ramats domèstics als parcs pirinencs de Catalunya: díptic informatiu sobre ramaderia extensiva i transhumància, bones pràctiques i races autòctones catalanes (PN d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, PN de l'Alt Pirineu, PN del Cadí-Moixeró)
<http://parcsnaturals.gencat.cat/ca/cadi/visiteu-nos/publicacions-informatives/ramats-domestics-als-parcs-pirinencs-de-catalunya/>
- Museu Etnogràfic de Ripoll. Pastors
<https://visitmuseum.gencat.cat/ca/museu-etnografic-de-ripoll/ambit/02-pastors>
- Les races autòctones catalanes (Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació)
<http://agricultura.gencat.cat/ca/ambits/ramaderia/ramaderia/produccio-ramadera/races-autoctones/races-autoctones-catalanes/>
- Sobre les races domèstiques autòctones de Catalunya (Universitat Autònoma de Barcelona i Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació)
<https://rac.uab.cat/>
- Sobre la raça ripollesa (UAB)
<https://rac.uab.cat/ripollesa.htm>
- Sobre la raça ripollesa (FECOC)
<http://www.fecoc.cat/node/4>
- Sobre el gos d'atura català
<https://rac.uab.cat/gosdatura.htm>
- Institut pirinenc del Gos de Muntanya dels Pirineus
<http://institutpirinenc.org/>
 - Hi ha dos dossiers educatius, un per educació infantil i l'altre per cicle inicial de primària
http://institutpirinenc.org/index.php?menu=quaderns_escolars
- Projecte "Territori educador. Ens mengem les valls" (Associació per la Gestió del Programa Leader Ripollès Ges Bisaura).
 - Dossier (CI i CM) amb recursos sobre diversos productes agroalimentaris locals (dossier xai i cabrit i vídeos)
<http://www.ripollesgesbisaura.org/qui-gestiona/projectes-estrategics-del-territori/>

- Vídeos educatius sobre la llana i les ovelles. Properament penjats a la pàgina web del projecte Associació Obrador Xisqueta
<http://www.xisqueta.cat/recursoseducatius/>
- Escola de Pastors de Catalunya
<https://escoladepastorsdecatalunya.cat/>
- “Sóc jove i vull ser pagès”. Tràiler del documental (Associació Rurbans)
<https://www.youtube.com/watch?v=QQ9DmnOPY9k>
- Camins ramaders: definició, normativa, interès,... (Departament d’Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació)
<http://agricultura.gencat.cat/ca/ambits/medi-natural/camins-ramaders/>
 - Vídeo “Transhumància a vista de dron” (Espai Terra, TV3)
<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/espai-terra/transhumancia-a-vista-de-dron/video/5540705/>
- Fira de Sta Teresa i Fira Catalana de l’Ovella (Associació Rebombori Digital)
<http://www.festes.org/articles.php?id=730>
- Fira de Sta Teresa i Fira Catalana de l’Ovella 2019 (Ajuntament de Ripoll)
<https://ripoll.cat/19449-2/>
- Vídeo “8M 2020 Ramaderes de Catalunya”
<https://www.youtube.com/watch?v=mYx8bDKunUk>
- Producte del Ripollès
http://www.productesdelripolles.com/producte_del_ripolles/
- Observatori Pirinenc del Canvi Climàtic. Agropastoralisme (Comunitat de Treball dels Pirineus)
<https://www.opcc-ctp.org/ca/sector/agropastoralisme>
- Asociación Trashumancia y Naturaleza <https://www.pastos.es/>
- Projecte interdisciplinari a l’escola Joan Maragall sobre l’ovella ripollesa (Cicle Inicial)
<https://agora.xtec.cat/esc-maragallripoll/general/lovella-ripollesa-projecte-interdisciplinari-cicle-inicial/>

Vídeos educatius:

- Quèquicom: QCC i La Masia, Part 1 (Televisió de Catalunya)
<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/quequicom/qcc-i-la-masia-part-1/video/3985351/>
- Quèquicom: QCC i La Masia, Part 2 (Televisió de Catalunya)

<https://www.ccma.cat/tv3/alcarta/quequicom/qcc-i-la-masia-part-2/video/4022030/>

- Bèsties. Bèsties amb banyes (Televisió de Catalunya)

<https://www.ccma.cat/tv3/alcarta/besties/besties-amb-banyes/video/5558722/>

- Quèquicom: Atletes de la llet (Televisió de Catalunya)

<https://www.ccma.cat/tv3/alcarta/quequicom/atletes-de-la-llet/video/797229/>

- Quèquicom: Plantes medicinals, tradició i ciència (Televisió de Catalunya)

<https://www.ccma.cat/tv3/alcarta/quequicom/plantes-medicinals-tradicio-i-ciencia/video/5692184/>

- Vídeo sobre la transhumància (en castellà) <https://youtu.be/vygf3u3HCzE>

Notícies i articles:

- Article revista Agrocultura “Com criar ovelles i cabres a petita escala, i no cabrejar-se”

http://www.agrocultura.org/wp-content/uploads/2016/12/ramaderia_66.pdf

- Article Agrocultura

https://www.agrocultura.org/wp-content/uploads/2019/05/ramaderia_75.pdf

- Notícia sobre escultures d'ovelles ripolleses a Ripoll

<http://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/1033065-l-ovella-ripollesa.html>

- Article “La trashumància frente al cambio climático y para la conservación de la biodiversidad” (Asociación Trashumancia y Naturaleza)

<https://www.pastos.es/la-trashumancia-frente-al-cambio-climatico-y-para-la-conservacion-de-la-biodiversidad/>

- Article d'El Punt Avui “Del Ripollès a l'Empordà...” sobre transhumància

<https://www.leconomic.cat/article/561675-del-ripolles-a-lemporda-la-ruta-mes-classica.html>

- Article d'El Punt Avui “Berguedà transhumant” sobre un camí de transhumància convertit en ruta turística

<http://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/203953-bergueda-transhumant.html>

- Article al Regió7 sobre la recuperació d'un camí ramader al Berguedà

<https://www.regio7.cat/bergueda/2020/06/21/dos-ramats-gairebe-800-ovelles/617336.html>

Recursos generals:

- Suport educatiu a la web del Departament de Territori i Sostenibilitat, sobre diversos temes (alimentació, consum, Sostenibilitat i ODS,,,...)

http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/educacio_i_sostenibilitat/educacio_per_a_la_sostenibilitat/suport_educatiu/

- Projecte “Agroecologia escolar” (Departament d’Educació)
<https://projectes.xtec.cat/agroecologia/>
- Producció Agroalimentària Ecològica. Material educatiu (Generalitat de Catalunya)
<http://pae.gencat.cat/ca/publicacions-materials-referencia/material-educatiu/index.html>
- Recursos sobre alimentació i salut (SCEA)
https://www.scea.cat/documents/recullrecursos/11_RR_Alimentacio.pdf
- Recursos sobre gestió del Territori (SCEA)
https://www.scea.cat/documents/recullrecursos/15_RR_Gestio_Territori.pdf
- Materials de suport per a l’orientació a l’ESO
https://www.edubcn.cat/ca/suport_educatiu_recursos/orientacio_transicions/documents_i_materi_als_del_grup_de_treball_dorientacio/materials_de_suport